لفظ نماز کی اصل: سنسکرت یا فارسی؟

خُرشید امام

لفظ نماز نہ تو عربی زبان سے ہے اور نہ ہی سنسکرت زبان سے، بلکہ **یہ فارسی** زبان سے آیا ہے۔

فارسی لفظ نماز دراصل پہلوی زبان کے لفظ نماک سے ماخوذ ہے، اور یہ خود قدیم جڑ "نم" سے نکلا ہے جس کا مطلب ہے "جھکنا"

کلاسیکی فارسی ادب میں یہ لفظ اسلامی عبادت کے لئے وسیع پیمانے پر استعمال ہوا اور بعد میں اُردو، ترکی، ہندی، پشتو، کُردی اور وسطی ایشیائی زبانوں میں پھیل گیا۔

اس کے برعکس، عرب دنیا، ملائیشیا، انڈونیشیا اور افریقہ میں آج بھی صلوٰۃ یا اس کے مقامی طور پر ڈھالے گئے نام استعمال ہوتے ہیں، کبھی بھی نماز نہیں۔

غلط فہمیاں

کچھ لوگ **غلطی سے یہ سمجھتے ہیں کہ نماز سنسکرت لفظ ہے** کیونکہ یہ نمس کے مشابہ نظر آتا ہے۔

۔ نماز سنسکرت کا لفظ نہیں ہے۔ وید، اُپنشد، درشن، پران، مہابھارت جیسے کسی ہندو مذہبی متن میں لفظ "نماز" کا ذکر نہیں ملتا۔

۔ کسی کلاسیکی ہندو عالم نے کبھی یہ دعویٰ نہیں کیا کہ "نماز" سنسکرت لفظ ہے۔

سنسکرت لغت میں "نماز" کا وجود نہیں ہے۔

اس کے برعکس ہر فارسی لغت میں "نماز" موجود ہے۔

لغت ۱: A Concise Pahlavi Dictionary از ڈی۔ این۔ میکینزی

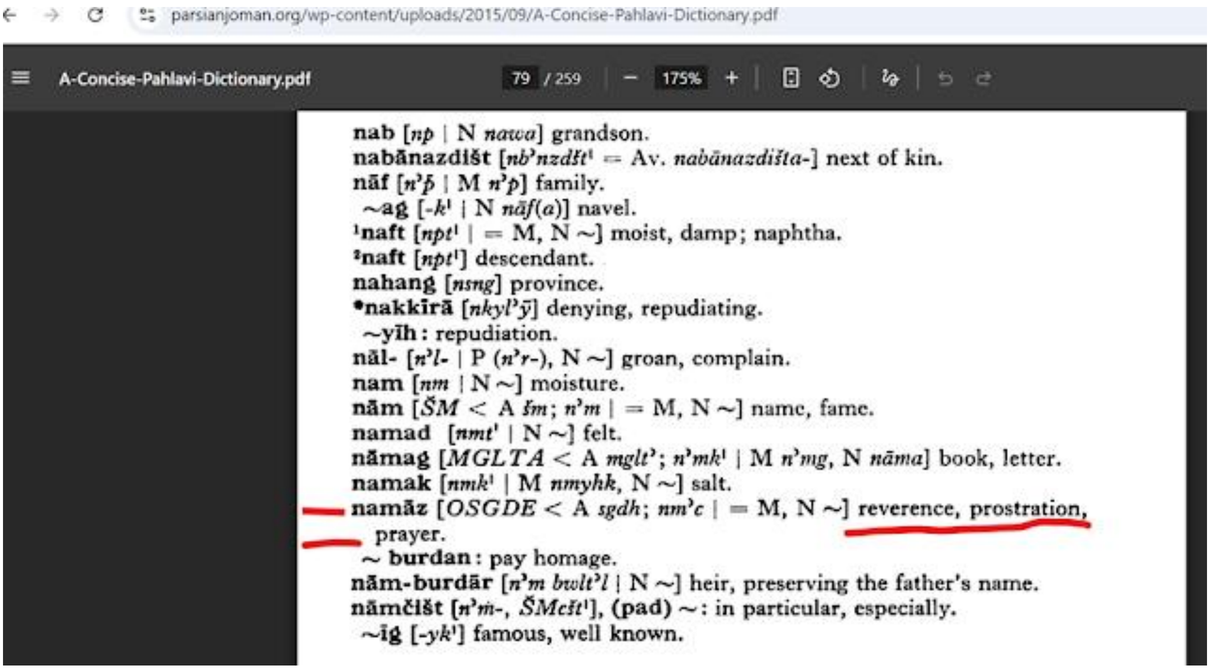

parsianjoman.org/wp-content/uploads/2015/09/A-Concise-Pahlavi-Dictionary.pdf

A-Concise-Pahlavi-Dictionary.pdf 79 / 259 175%

nab [*np* | N *nawa*] grandson.
nabānazdišt [*nb'nzdšt'* = Av. *nabānazdišta-*] next of kin.
nāf [*n'p* | M *n'p*] family.
~**ag** [-*k'* | N *nāf(a)*] navel.
[1]**naft** [*npt'* | = M, N ~] moist, damp; naphtha.
[2]**naft** [*npt'*] descendant.
nahang [*nsng*] province.
***nakkīrā** [*nkyl'y*] denying, repudiating.
~**yīh**: repudiation.
nāl- [*n'l-* | P (*n'r-*), N ~] groan, complain.
nam [*nm* | N ~] moisture.
nām [*ŠM* < A *šm*; *n'm* | = M, N ~] name, fame.
namad [*nmt'* | N ~] felt.
nāmag [*MGLTA* < A *mglt'*; *n'mk'* | M *n'mg*, N *nāma*] book, letter.
namak [*nmk'* | M *nmyhk*, N ~] salt.
namāz [*OSGDE* < A *sgdh*; *nm'c* | = M, N ~] reverence, prostration, prayer.
~ **burdan**: pay homage.
nām-burdār [*n'm bwlt'l* | N ~] heir, preserving the father's name.
nāmčišt [*n'm-*, *ŠMcšt'*], (**pad**) ~: in particular, especially.
~**īg** [-*yk'*] famous, well known.

حوالہ : https://www.parsianjoman.org/wp-content/uploads/2015/09/A-Concise-Pahlavi-Dictionary.pdf

پہلوی، ساسانی سلطنت (۲۲۴–۶۵۱ عیسوی) کی سرکاری درمیانی فارسی زبان تھی، جو پرانی فارسی اور جدید فارسی (فارسی) کے درمیان ایک اہم عبوری زبان تھی۔

لغت ۲ : ایک جامع فارسی-انگریزی لغت از فرانسس جوزف اسٹائن گاس

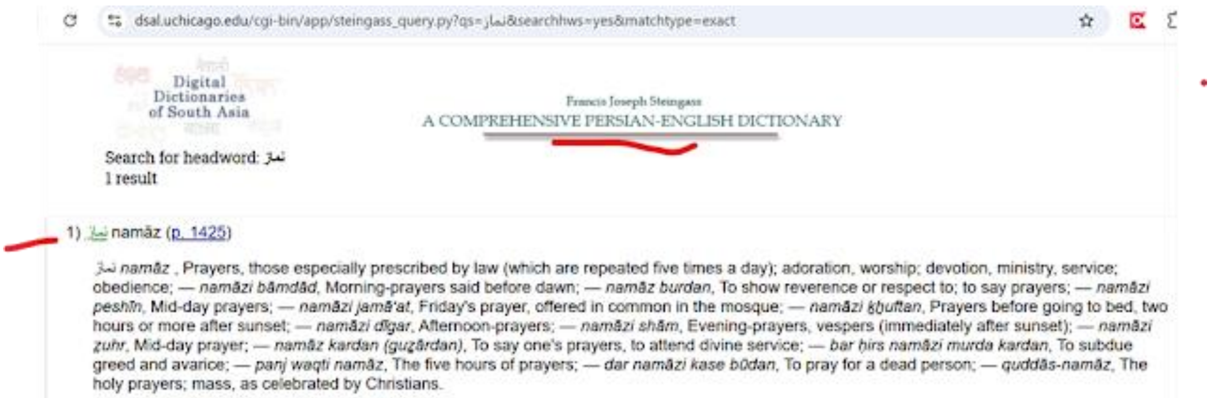

dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/steingass_query.py?qs=نماز&searchhws=yes&matchtype=exact

Digital Dictionaries of South Asia

Francis Joseph Steingass
A COMPREHENSIVE PERSIAN-ENGLISH DICTIONARY

Search for headword: نماز
1 result

1) نماز namāz (p. 1425)

نماز *namāz* , Prayers, those especially prescribed by law (which are repeated five times a day); adoration, worship; devotion, ministry, service; obedience; — *namāzi bāmdād*, Morning-prayers said before dawn; — *namāz burdan*, To show reverence or respect to; to say prayers; — *namāzi peshīn*, Mid-day prayers; — *namāzi jamā'at*, Friday's prayer, offered in common in the mosque; — *namāzi ḵhuftan*, Prayers before going to bed, two hours or more after sunset; — *namāzi dīgar*, Afternoon-prayers; — *namāzi shām*, Evening-prayers, vespers (immediately after sunset); — *namāzi ẓuhr*, Mid-day prayer; — *namāz kardan (guẕārdan)*, To say one's prayers, to attend divine service; — *bar ḥirs namāzi murda kardan*, To subdue greed and avarice; — *panj waqti namāz*, The five hours of prayers; — *dar namāzi kase būdan*, To pray for a dead person; — *quddās-namāz*, The holy prayers; mass, as celebrated by Christians.

لغت ۳:

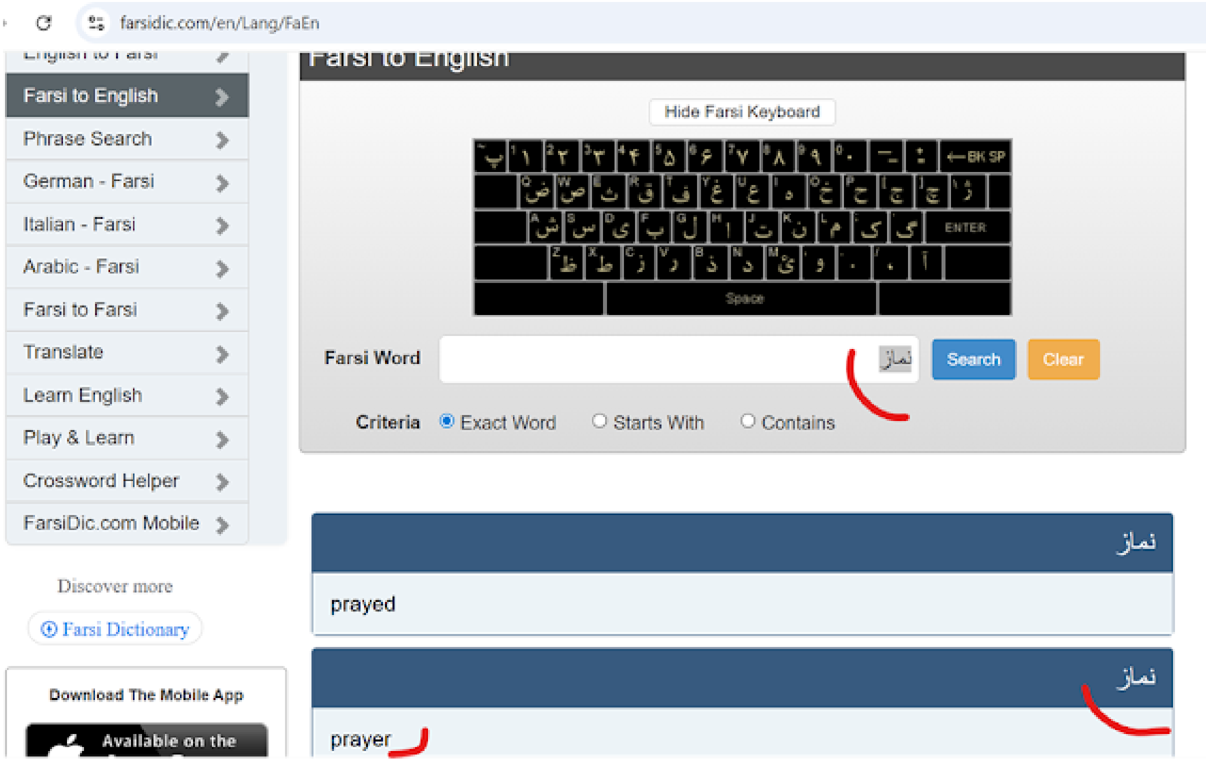

سنسکرت میں "نمس" موجود ہے، جس کا مطلب ہے جھکنا، تعظیم (جیسا کہ نمستے میں استعمال ہوتا ہے)۔ یہ ایک قدیم اور خودمختار لفظ ہے جو ہندو-آریائی شاخ سے تعلق رکھتا ہے۔

نماز ' اور 'نمس' دونوں کا ماخذ ایک ہی قدیم جڑ ہے جو پروٹو-اینڈو-ایرانی زبان میں پائی جاتی ہے '

جھکنا, تعظیم = (नम) نم

اسی جڑ سے:

- سنسکرت ← **نمس** (یعنی تعظیم)۔
- فارسی ← **نماز** (یعنی دعا، عبادت)۔

یعنی 'نماز ' اور 'نمس' کو ایک ہی لفظ نہیں کہا جا سکتا، بلکہ یہ دونوں کزن الفاظ (ہم ماخذ) ہیں۔ دونوں ایک ہی پروٹو-اینڈو-ایرانی جڑ سے نکلے مگر الگ الگ زبانوں (فارسی اور سنسکرت) میں اپنی شکل اختیار کر گئے۔

سوچئے، جیسے دو کزن ایک ہی خاندان کی خاصیت یعنی سرخ بال لے کر پیدا ہوں۔ ایک کینیڈا میں پل کر چھوٹے بال رکھتا ہے، دوسرا ہندوستان میں پل کر لمبے بال رکھتا ہے۔ جڑ ایک ہے مگر اظہار الگ الگ۔ اسی طرح یہ دونوں الفاظ بھی اپنی الگ الگ شناخت رکھتے ہیں۔

ایک اور غلط دعوی

کچھ لوگ یہ کہتے ہیں نم + اج = نماز

یہ محض ایک عوامی قیاس ہے، کیونکہ:

نماز " تو پہلے ہی فارسی زبان میں موجود تھا۔" ١

سنسکرت میں "ز" کی آواز موجود ہی نہیں، یہ خاص طور پر فارسی زبان کی پہچان ہے۔ ۲

سنسکرت میں "اج" کا مطلب ہے غیر پیداشدہ / ازلی (خدا کا ایک نام)، لیکن اسے کبھی بھی "نم" کے ساتھ ملا کر ۔ ۳
نماز کے معنی میں استعمال نہیں کیا گیا۔

سنسکرت میں مرکب الفاظ جیسے نمستے، نمسکار ضرور پائے جاتے ہیں، لیکن "نماج/نماز" کا کوئی ذکر ۴
سنسکرت کے لٹریچر میں موجود نہیں۔

یہ سنسکرت زبان کے قاعدے کے خلاف ہے کہ نم + اج = نماج → نماز

اس مثال کو دیکھیں : من + اج = منوج

اور ہرگز نماز نہیں **(नमः+अज=नमोज)** اسی طرح : **نم + اج = نموج**

٥ -ایک لفظ بنانے کے لیے جس کا مطلب ہو "غیر پیداشدہ کے سامنے جھکنا"، نتیجہ درج ذیل ہوگا

نم + **اجائے** नमः + अजाय = **नमोऽजाय**

لفظ ہوگا **نمؤجائے**، نہ کہ نماز۔

٦ - مندرجہ ذیل سنسکرت متن کو دیکھیں جہاں **نم** مختلف الفاظ کے ساتھ استعمال ہوا ہے۔ اس طرز کو دیکھیں ۔ لہٰذا ہمارے سیاق میں درست لفظ ہونا چاہیے تھا: **اجائے نم** نہ کہ نماز۔

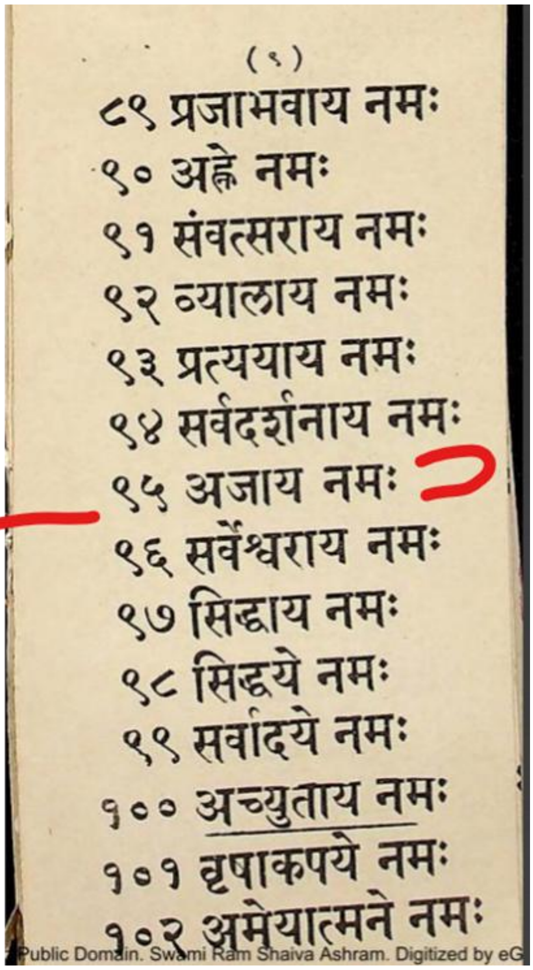
(९)
८९ प्रजाभवाय नमः
९० अह्ने नमः
९१ संवत्सराय नमः
९२ व्यालाय नमः
९३ प्रत्ययाय नमः
९४ सर्वदर्शनाय नमः
९५ अजाय नमः
९६ सर्वेश्वराय नमः
९७ सिद्धाय नमः
९८ सिद्धये नमः
९९ सर्वादये नमः
१०० अच्युताय नमः
१०१ वृषाकपये नमः
१०२ अमेयात्मने नमः
Public Domain. Swami Ram Shaiva Ashram. Digitized by eG

حوالہ: وشنو سہسرا نام، ۹۵واں نام

۷ - ایک اور حیران کن حقیقت یہ ہے کہ سنسکرت ادب میں بالکل یہی اصطلاح استعمال ہوئی ہے – "اج (غیر پیداشدہ) کو نمن"، لیکن لفظ نماز نہیں بنایا گیا، بلکہ **نموجائے** بنایا گیا۔

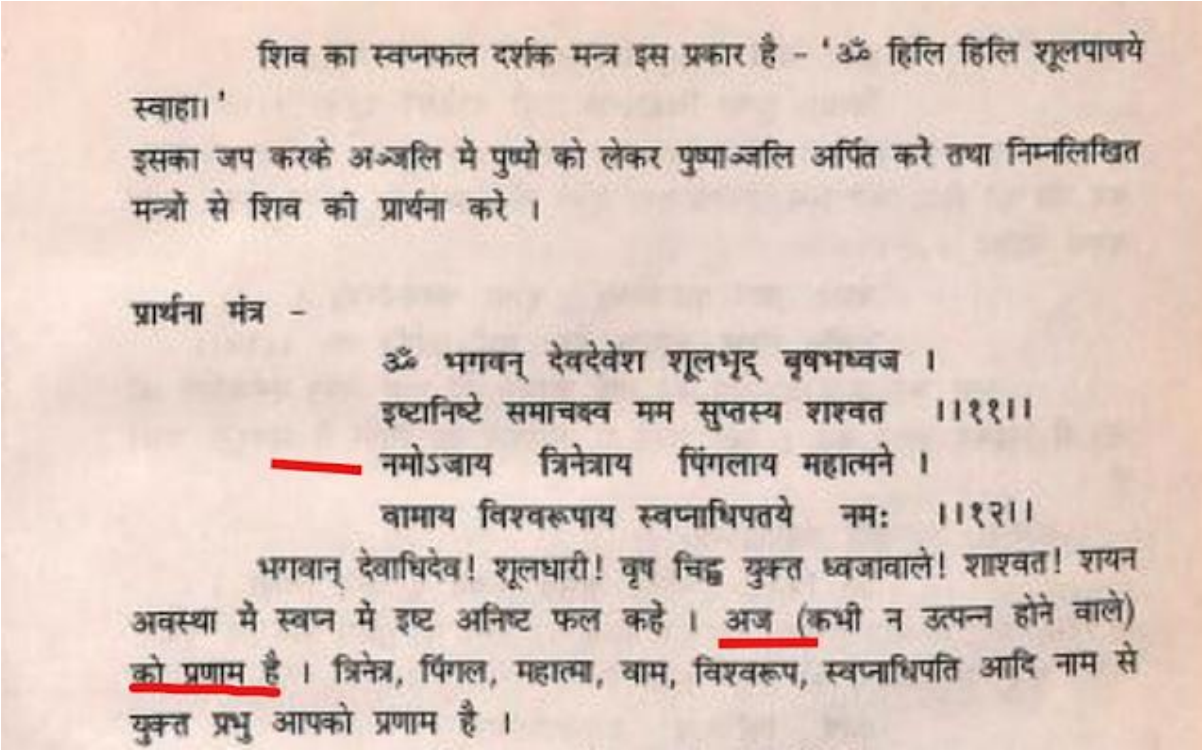

शिव का स्वप्नफल दर्शक मन्त्र इस प्रकार है - 'ॐ हिलि हिलि शूलपाणये स्वाहा।'
इसका जप करके अञ्जलि मे पुष्पो को लेकर पुष्पाञ्जलि अर्पित करे तथा निम्नलिखित मन्त्रों से शिव की प्रार्थना करे ।

प्रार्थना मंत्र -

ॐ भगवन् देवदेवेश शूलभृद् वृषभध्वज ।
इष्टानिष्टे समाचक्ष्व मम सुप्तस्य शश्वत ।।११।।
नमोऽजाय त्रिनेत्राय पिंगलाय महात्मने ।
वामाय विश्वरूपाय स्वप्नाधिपतये नमः ।।१२।।

भगवान् देवाधिदेव! शूलधारी! वृष चिह्न युक्त ध्वजावाले! शाश्वत! शयन अवस्था मे स्वप्न में इष्ट अनिष्ट फल कहे । अज (कभी न उत्पन्न होने वाले) को प्रणाम है । त्रिनेत्र, पिंगल, महात्मा, वाम, विश्वरूप, स्वप्नाधिपति आदि नाम से युक्त प्रभु आपको प्रणाम है ।

۸ - ایک اور مثال دیکھیں - اسی لفظ نم کو سنسکرت لفظ **اجر** (جو بوڑھا نہیں ہوتا) کے ساتھ استعمال کیا گیا ہے۔

نتیجہ کے طور پر لفظ بنتا ہے (نمہ + اجرائے): **نمؤاجرائے**۔ یہ بالکل نموجائے کے طرز پر ہے۔ سنسکرت میں نماز کے لفظ کی کوئی گنجائش نہیں ہے۔

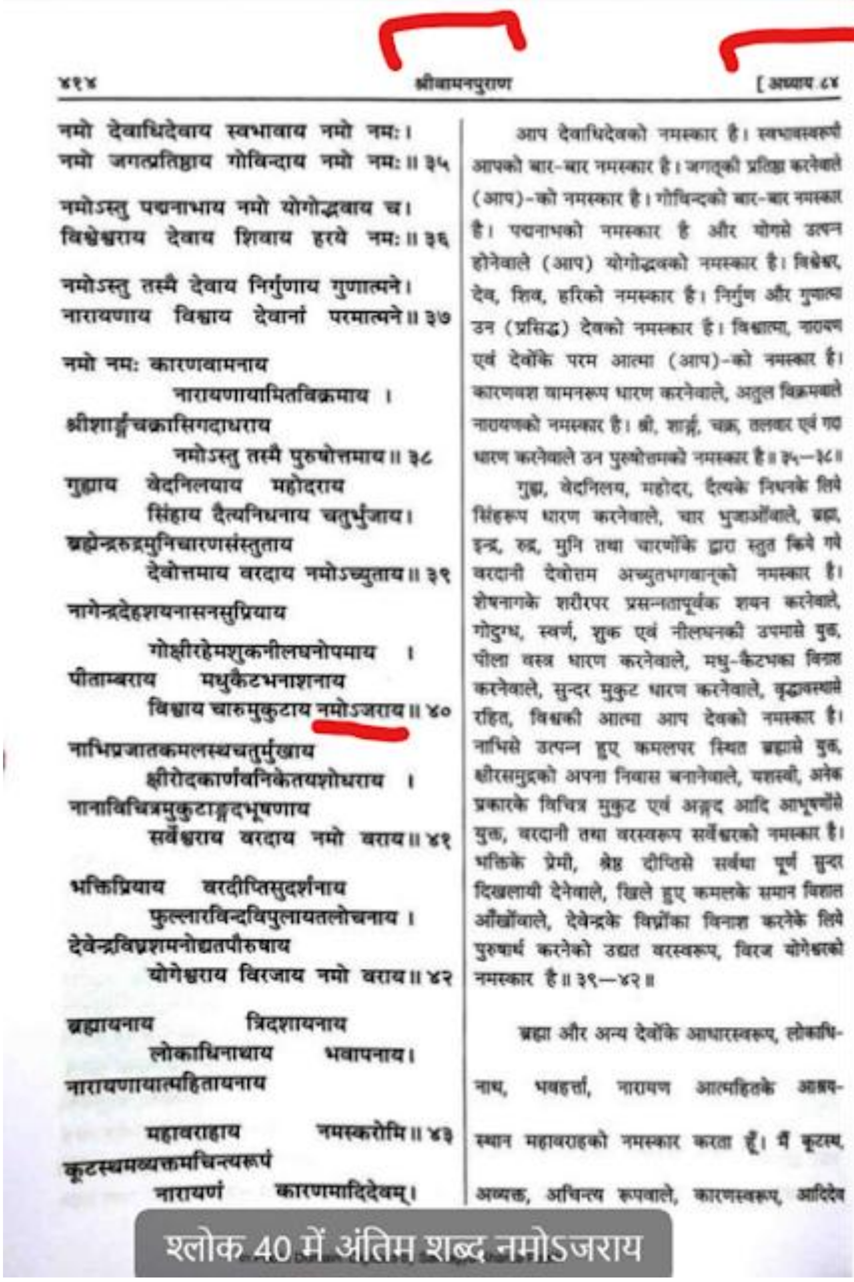

नमो देवाधिदेवाय स्वभावाय नमो नमः।
नमो जगत्प्रतिष्ठाय गोविन्दाय नमो नमः॥ ३५

नमोऽस्तु पद्मनाभाय नमो योगोद्भवाय च।
विश्वेश्वराय देवाय शिवाय हरये नमः॥ ३६

नमोऽस्तु तस्मै देवाय निर्गुणाय गुणात्मने।
नारायणाय विश्वाय देवानां परमात्मने॥ ३७

नमो नमः कारणवामनाय
नारायणायामितविक्रमाय।
श्रीशार्ङ्गचक्रासिगदाधराय
नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय॥ ३८

गुह्याय वेदनिलयाय महोदराय
सिंहाय दैत्यनिधनाय चतुर्भुजाय।
ब्रह्मेन्द्ररुद्रमुनिचारणसंस्तुताय
देवोत्तमाय वरदाय नमोऽच्युताय॥ ३९

नागेन्द्रदेहशयनासनसुप्रियाय
गोक्षीरहेमशुकनीलघनोपमाय।
पीताम्बराय मधुकैटभनाशनाय
विश्वाय चारुमुकुटाय नमोऽजराय॥ ४०

नाभिप्रजातकमलस्थचतुर्मुखाय
क्षीरोदकार्णवनिकेतयशोधराय।
नानाविचित्रमुकुटाङ्गदभूषणाय
सर्वेश्वराय वरदाय नमो वराय॥ ४१

भक्तिप्रियाय वरदीप्तिसुदर्शनाय
फुल्लारविन्दविपुलायतलोचनाय।
देवेन्द्रविघ्नशमनोद्यतपौरुषाय
योगेश्वराय विरजाय नमो वराय॥ ४२

ब्रह्मायनाय त्रिदशायनाय
लोकाधिनाथाय भवापनाय।
नारायणायात्महितायनाय
महावराहाय नमस्करोमि॥ ४३

कूटस्थमव्यक्तमचिन्त्यरूपं
नारायणं कारणमादिदेवम्।

आप देवाधिदेवको नमस्कार है। स्वभावस्वरूप आपको बार-बार नमस्कार है। जगत्की प्रतिष्ठा करनेवाले (आप)-को नमस्कार है। गोविन्दको बार-बार नमस्कार है। पद्मनाभको नमस्कार है और योगसे उत्पन्न होनेवाले (आप) योगोद्भवको नमस्कार है। विश्वेश्वर, देव, शिव, हरिको नमस्कार है। निर्गुण और गुणात्मा उन (प्रसिद्ध) देवको नमस्कार है। विश्वात्मा, नारायण एवं देवोंके परम आत्मा (आप)-को नमस्कार है। कारणवश वामनरूप धारण करनेवाले, अतुल विक्रमवाले नारायणको नमस्कार है। श्री, शार्ङ्ग, चक्र, तलवार एवं गदा धारण करनेवाले उन पुरुषोत्तमको नमस्कार है॥ ३५—३८॥

गुह्य, वेदनिलय, महोदर, दैत्यके निधनके लिये सिंहरूप धारण करनेवाले, चार भुजाओंवाले, ब्रह्म, इन्द्र, रुद्र, मुनि तथा चारणोंके द्वारा स्तुत किये गये वरदानी देवोत्तम अच्युतभगवान्को नमस्कार है। शेषनागके शरीरपर प्रसन्नतापूर्वक शयन करनेवाले, गोदुग्ध, स्वर्ण, शुक एवं नीलघनकी उपमासे युक्त, पीला वस्त्र धारण करनेवाले, मधु-कैटभका विनाश करनेवाले, सुन्दर मुकुट धारण करनेवाले, वृद्धावस्थासे रहित, विश्वकी आत्मा आप देवको नमस्कार है। नाभिसे उत्पन्न हुए कमलपर स्थित ब्रह्मासे युक्त, क्षीरसमुद्रको अपना निवास बनानेवाले, यशस्वी, अनेक प्रकारके विचित्र मुकुट एवं अङ्गद आदि आभूषणोंसे युक्त, वरदानी तथा वरस्वरूप सर्वेश्वरको नमस्कार है। भक्तिके प्रेमी, श्रेष्ठ दीप्तिसे सर्वथा पूर्ण सुन्दर दिखलायी देनेवाले, खिले हुए कमलके समान विशाल आँखोंवाले, देवेन्द्रके विघ्नोंका विनाश करनेके लिये पुरुषार्थ करनेको उद्यत वरस्वरूप, विरज योगेश्वरको नमस्कार है॥ ३९—४२॥

ब्रह्मा और अन्य देवोंके आधारस्वरूप, लोकाधिनाथ, भवहर्त्ता, नारायण आत्महितके आश्रयस्थान महावराहको नमस्कार करता हूँ। मैं कूटस्थ, अव्यक्त, अचिन्त्य रूपवाले, कारणस्वरूप, आदिदेव

حوالہ : وامن پوران، ادھیائے ۸۴

نتیجہ

تقریباً آٹھ سو برسوں تک فارسی برصغیر اور وسطی ایشیا میں طاقت، ثقافت اور روحانیت کی زبان رہی۔ گیارہویں سے انیسویں صدی تک ہندوستان کی درباری زبان فارسی تھی، جس نے اُردو، ہندی، ترکی اور وسطی ایشیائی زبانوں پر گہرا اثر ڈالا۔

آج بھی ہماری زبانوں میں کئی فارسی الفاظ موجود ہیں جیسے: نماز، روزہ، محفل، دوست، خواب، زبان۔

اس لیے یہ بات بالکل واضح ہے کہ نماز خالصتاً فارسی الاصل لفظ ہے، سنسکرت سے اس کا کوئی تعلق نہیں۔

English Version: https://khurshidimam.blogspot.com/2025/09/origin-of-word-namaz.html

Hindi Version: https://khurshidimamhindi.blogspot.com/2025/09/blog-post.html